

ФЕНОМЕН ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ У СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Анотація. У статті проаналізовано характеристики гібридної війни як особливої форми протистояння між акторами міжнародних відносин у 21 столітті. Показано неоднозначність і комплексність даного феномену. Визначено, що гібридні війни містять властивості неконвенційних, нелінійних, нерегулярних і асиметричних конфліктів у поєднанні з сучасними технологіями інформаційного протиборства, що породжують такі ефекти, як мімікрія, дифузія, синхронізація деструктивного впливу на всі сфери і рівні управління і функціонування держави, створення паралельної реальності тощо. У гібридних війнах фактично всі елементи конфлікту піддаються специфічним і непередбачуваним трансформаціям, що ускладнює адекватне розуміння ситуації і, як наслідок, підриває здатність об'єкта впливу своєчасно ефективно протидіяти зовнішньому впливу.

Ключові слова: гібридна війна, гібридні конфлікти, гібридні загрози.

Abstract. The article focuses on the features of hybrid war as a special form of confrontation between actors of international relations in the 21st century. The ambiguity and complexity of this phenomenon are emphasized. The author points out that the hybrid wars incorporate the features of unconventional, nonlinear, irregular and asymmetric conflicts in combination with modern technologies of information warfare that generate such effects as imitation, diffusion, alternative reality, simultaneous negative impact on all

*Кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

domains and levels of public administration, etc. In hybrid war almost allelements of the conflict are transformed in specific and unpredictable way that makes it difficult to understand the situation properly and undermine the ability of the target country to resist successfully to external influence.

Keywords: *hybrid war, hybrid conflicts, hybrid threats.*

Аннотация. *В статье проанализированы характеристики гибридной войны как особой формы противостояния между акторами международных отношений в 21 веке. Показана неоднозначность и комплексность данного феномена. Гибридные войны содержат свойства неконвенциональных, нелинейных, нерегулярных и асимметричных конфликтов в сочетании с современными технологиями информационного противоборства, порождающих такие эффекты, как мимикрия, диффузия, синхронизация деструктивного влияния на все сферы и уровни управления и функционирования государства, создание параллельной реальности и т.д. В гибридных войнах практически все элементы конфликта подвергаются специфическим и непредсказуемым трансформациям, что затрудняет адекватное понимание ситуации и, как следствие, подрывает способность объекта воздействия своевременно и эффективно противодействовать внешнему влиянию.*

Ключевые слова: *гибридная война, гибридные конфликты, гибридные угрозы.*

Постановка проблеми. Розпочата у 2014 році військова агресія РФ проти України отримала назву «гібридна війна». Проблема протидії гібридним загрозам стала одним з пріоритетних питань міжнародного порядку денного. Однак, термін «гібридна війна» сьогодні не має загальноприйнятого визначення і викликає багато дискусій, особливо

стосовно новизни цього явища та наявності особливих характеристик, що відрізняють цей тип війни від споріднених за сутністю понять, таких як «неконвенційна війна», «нелінійна війна», «іррегулярна війна», «змішана війна», «асиметрична війна» тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню сутності, особливостей та інструментарію ведення гібридної війни загалом і російській гібридній агресії зокрема, присвячено низка публікацій зарубіжних і вітчизняних науковців та експертів, серед яких Ф.Хоффман, Дж.Девіс, У.Мюррей, П.Р.Мансур, Дж.Маккуен, А.Ланошка, С.Шейперс, Ю.Ю.Першин, І.О. Чихарев, О.В. Столетов, А.В.Манойло, В.П.Горбулін, Д.В.Дубов, Б.О.Парахонський, Г.М.Яворська, А.В.Баровська, О.В.Литвиненко, Г.Г.Почепцов, Є.М.Магда, Ю.І. Радковець та інші.

Мета даної статті полягає у з'ясуванні сутності та специфічних характеристик гібридної війни у сучасних міжнародних відносинах шляхом систематизації публікацій дослідників й експертів стосовно даного феномену.

Термін «гібридна війна» став популярним завдяки підполковнику Корпусу морської піхоти США Френку Хоффману. У своїй праці «Конфлікт у XXI столітті. Поява гібридних війн» (2007 р.) дослідник зазначив, що гібридні війни поєднують цілий спектр різних режимів ведення війни, включаючи застосування традиційних, нетрадиційних тактик і недержавних (нерегулярних) воєнізованих формувань, організацію терористичних актів з використанням масового насильства і примусу, а також кримінальних безладів [1].

За Ф.Хоффманом, гібридні війни ведуться як державними, так і недержавними структурами. При цьому відмінності між регулярними і нерегулярними підрозділами розмиваються. Їхні дії оперативно і тактично скеровуються і координуються, аби досягти синергетичного ефекту у фізичному і психологічному вимірах конфлікту у межах одного театру

воєнних дій. Під час гібридної війни нерегулярні формування стрімко нарощують свою міць за рахунок трофейного або придбаного іншими шляхами озброєння. І коли фанатизм таких нерегулярних формувань підкріплюється можливостями регулярних військ, то вони здатні вивести конфлікт на абсолютно новий рівень. Зусилля такого агресора спрямовані на послаблення країни за допомогою реалізації злочинних підривних дій всередині об'єкта впливу [1].

Загалом, ідея «гібридної війни» була використана Ф.Хоффманом як певна аналітична конструкція, що дала б змогу пояснити ефективність дій таких недержавних акторів, як «Талібан», «Аль-Каїда», «Хезболла», у протистоянні із значно могутнішими військовими силами США та їхніх союзників в Афганістані та Іраку, а також збройними силами Ізраїлю під час Ліванської війни 2006 року.

Своєю публікацією Ф.Хоффмантакож привернув увагу дослідників до проблеми конвергенції різних методів і засобів у сучасних конфліктах. Наслідком цієї тенденції є зміна форм ведення війни, розмивання відмінностей між тероризмом, конвенційними військовими діями, криміналом, іррегулярними війнами, стирання межі між державними і недержавними суб'єктами бойових дій та їхніми неоднаковими збройними потенціалами [2].

Концепція «гібридної війни» викликала жваві дискусії серед зарубіжних науковців, серед яких виявились як прихильники концепції Ф.Хоффмана, так і опоненти.

Так, Маргарет Бонд (MargaretBond) розвиває ідею Ф.Хоффмана, зазначаючи, що війни наступного століття будуть своєрідними гібридними війнами з використанням усіх компонентів державної влади зусього спектру діяльності - від операцій із забезпечення стабільності і безпеки до збройної боротьби[3]. Гібридна війна, на її думку, передбачає застосування розмаїття комбінацій військової діяльності та ресурсів і програм, що призначені для ненасильницького, але переконливого економічного і

політичного тиску на недружні уряди, а також політичних рухів, з метою їх реформування або заміни в умовах політичної, соціальної та економічної нестабільності, характерної для неспроможних держав.

Інший дослідник Дж.МакКуен (JohnMcCuen) розглядає гібридні конфлікти як війни з використанням повного спектру сил і засобів у фізичному і концептуальному вимірах. У фізичному просторі це боротьба проти озброєного супротивника. У концептуальному вимірі це боротьба за збереження внутрішньої безпеки, за здобуття підтримки місцевого населення у зоні бойових дій та міжнародної спільноти загалом [3].

Водночас, Д.Садовські (DavidSadowski) і Дж. Беккер (JeffBecker) відмічають, що запропоноване Ф.Хоффманом визначення терміну «гібридна війна/загроза» має низьку практичну цінність, оскільки не містить конкретики при розгляді усього спектру військових дій.

Подібної думки дотримуються також М.Кофман (MichaelKofman) і М.Роянські (MatthewRojansky). Дослідники вказують на неточність терміну «гібридна війна» і відмічають, що в усіх війнах присутня комбінація різних методів і засобів протиборства. На їхню думку, для характеристики особливостей сучасних війн достатньо вже існуючого терміну «неконвенційна війна». Для позначення комплексного використання тією чи іншою країною політичних, дипломатичних, економічних, інформаційних, військових та інших ресурсів впливу у міжнародних відносинах Джозефом С.Наєм (Joseph S. Nye) запроваджено концепцію «розумної сили» [4].

Американські військові історики У.Мюррей (WilliamsonMurray) і П.Р.Мансур (PeterR. Mansoor) так само зазначають, що гібридна війна не є новою формою війни, оскільки такі війни велись з давніх часів, принаймні починаючи з Пелопоннеської війни на території Стародавньої Греції. На їхню думку, гібридна війна змінює не природу війни, а лише способи її ведення. Впродовж історії гібридні супротивники, втягуючи у конфлікт населення, намагались розтягнути війну у часі і просторі для

досягнення своїх політичних цілей у довгостроковій перспективі. Через залучення цивільного населення до конфлікту у гібридних війнах значно підвищується важливість контролю над прийняттям подій громадянами. Поширення нарративів, які забезпечують підтримку населення на тривалий час, набуває у гібридних війнах пріоритетного, а інколи вирішального значення [5].

Дослідник А. Ланоска (Alexander Lanoszka) вважає за доцільне розглядати гібридну війну як стратегію, в рамках якої поєднуються різні інструменти національної могутності для досягнення зовнішньополітичних цілей. При цьому регулярна війна використовується мінімально. Агресор загрожує використати військову силу, аби утримати об'єкт впливу від дій у відповідь. У гібридній війні часто використовується тактика партизанських дій, яка дає змогу дестабілізувати політичну і соціально-економічну ситуацію всередині країни-об'єкта впливу, підірвати її територіальну цілісність, уникаючи прямого військового протистояння. Така війна може служити таким ревізійським цілям, як територіальна експансія і введення непрямого панування над іншою суверенною державою [6].

Британська дослідниця С. Шейперс (Sibylle Scheipers), аналізуючи військову агресію Росії проти України, вказує на уразливість гібридної війни як стратегії, яка є комбінацією двох типів «непрямих дій» - затяжної і швидкоплинної війни. У першому випадку суб'єкти впливу ризикують втратити підтримку населення і контроль над ситуацією через децентралізацію управлінських структур. У другому випадку вирішальне значення мають інформаційна перевага та ефект раптовості й збентеження, які не завжди можуть бути досягнені. Крім того, концепція гібридної війни не дає можливості визначити чіткі параметри успіху або поразки. На думку С. Шейперс, ці особливості ставлять під сумнів ефективну реалізацію такої стратегії [7].

Протилежної думки притримуються російські дослідники (Чихарев І.О., Столетов О.В., Манойло А.В., Демідов А.В), які вважають, що новизна

гібридної війни полягає у поєднанні реальних військових дій з інформаційно-пропагандистським інструментарієм, що породжує ефект «гіперреалізму», коли інформація про військові дії стає важливішою за реальний перебіг подій [8].

Ці дослідники акцентують увагу на таких характеристиках гібридної війни, як поєднання регулярних та іррегулярних дій (що призводить до ситуації «ні миру, ні війни»), мережева структура, перманентність, брутальність, довготривалість, децентралізованість (що ускладнює сприйняття такої війни як цілісного явища), а також можливості швидкої трансформації і адаптації до конкретної ситуації.

А.В.Манойло зазначає, що у гібридних війнах досягається не просто ефект поєднання різних видів і форм протиборства, навпаки, різні форми і методи ведення війни змінюють (гібридизують) традиційні концепції збройної боротьби, забезпечують ефект глибокої взаємної інтеграції та симбіозу різних уражаючих факторів і технологій [8].

Російські науковці також відмічають, що гібридні війни ведуться своєрідним симбіотичним суб'єктом, що поєднує недержавних учасників з державами, які або безпосередньо здійснюють зовнішній тиск, або виступають як спонсори (відкриті або таємні). Недержавними суб'єктами і провідниками гібридних воєн можуть бути засоби масової інформації, терористичні організації, збройні екстремістські угруповання, радикальна політична опозиція, повстанські воєнізовані угруповання, а також інші актори. Комбінація цих складових дає змогу ефективно підірвати стабільність всередині тієї чи іншої держави, протистояти спробам держави проводити самостійний зовнішньополітичний курс.

Українські дослідники розглядають феномен гібридної війни, насамперед, у контексті військової агресії Росії проти України. Визнаючи, що концепція гібридної війни не є запереченням традиційних поглядів на війну, основну увагу вони приділяють осмисленню специфічних характеристик гібридної війни як нової форми глобального протистояння.

Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень у колективній монографії «Світова гібридна війна: український фронт» вважають за доцільне трактувати назву «гібридна війна» як «парасольковий термін». У загальному вигляді гібридна війна – це воєнні дії, що здійснюються шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей [2].

Специфіка гібридної війни, на думку дослідників, може бути характеризована наступним чином. По-перше, у гібридній війні традиційно невійськові засоби перетворюються на зброю. По-друге, особливого значення набуває когнітивний вимір війни, коли елементи військового конфлікту, такі як учасники конфлікту, їхні цілі, об'єкт конфлікту, інтенсивність і тривалість боротьби, способи і засоби ведення бойових дій, результати тощо, отримують множину інтерпретацій, при тому, що у фізичній реальності їм відповідає один і той самий стан справ. По-третє, у гібридній війні поряд з регулярними і нерегулярними військовими діями використовуються технології створення паралельної реальності або псевдореальності (поєднання елементів справжньої та уявної дійсності).

Ще одна особливість гібридної війни полягає в тому, що воєнна перемога у класичному розумінні практично неможлива для жодної зі сторін конфлікту. За цих умов питання перемоги вирішується не у фізичному, а в інформаційному просторі, на рівні смислів, які формуються за допомогою дискурсивних засобів [2].

Як зазначають дослідники Б. О. Парахонський і Г. М. Яворська, перемога у гібридній війні має специфічний символічно-знаковий характер, оскільки передбачає не стільки звільнення окупованих територій, а скоріше зміну чи коригування ідентичності у вигідному напрямі. Агресор може здобути перемогу в інформаційному просторі шляхом поширення відповідних смислів і символів, що формують у масовій свідомості бажану «картину дійсності».

Крім того, дослідники звертають увагу на такі характеристики гібридної війни, як відсутність початку і кінця, маскування агресором своєї справжньої ролі у конфлікті, націленість на породження соціального і політичного хаосу, дестабілізацію усталених форм порядку [9].

В опублікованій фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень аналітичній доповіді проведено паралель між гібридною війною і, так званими, «активними заходами», що вживались СРСР проти США у період холодної війни.

«Активні заходи» визначено як діяльність, спрямовану на досягнення зовнішньо- і внутрішньополітичних цілей держави-суб'єкта впливу, що реалізується з метою негативного впливу на громадську думку, зміну діяльності та політики її уряду і підриву довіри до її політичних лідерів та інституцій, а також для дезорієнтації світової громадської думки в оцінці діяльності держави - об'єкта впливу [10]. Така діяльність охоплювала широкий спектр методів, а саме: використання агентів впливу (ЗМІ, політичні діячі та партії, релігійні організації, вчені тощо); маніпулювання і контроль медіа; поширення дезінформації та чуток; використання можливостей іномовлення; вплив на зарубіжні медіа через підконтрольних журналістів та неправдиві статті; використання прихованого (нелегального) мовлення; створення організацій прикриття, таких як фонди, громадські рухи, культурні центри, спільноти дружби тощо; поширення підроблених документів; використання міжнародних структур; створення і підтримка незаконних військових формувань і терористичних угруповань; використання релігійних організацій; створення і підтримка діяльності міжнародних рухів і організацій; спонсорська підтримка страйків і демонстрацій; шантаж; політичні вбивства тощо.

Як зазначають експерти, реалізація «активних заходів» є перманентною діяльністю, особливо щодо держав, які потрапляють у сферу інтересів інших держав з амбітними планами щодо розширення зони свого впливу.

На думку дослідників, «активні заходи» перетворюються на гібридну війну, коли додається військовий елемент. Початок гібридної війни свідчить про неспроможність суб'єкта впливу досягти своїх цілей невійськовими методами. Сприятливими умовами для розв'язання гібридної війни є негативна соціально-економічна та / або політична ситуація в країні-об'єкті впливу, а також слабкість її збройних сил [10].

Вітчизняний експерт і дослідник О.В. Литвиненко відмічає, що першочерговою мішенню військових засобів гібридної війни є вся система управління держави-об'єкта впливу. У такій війні ключову роль відіграють інформаційні засоби, підкріплені обмежувальними економічними заходами, які використовуються агресором для руйнування довіри між суспільством і урядом, дестабілізації соціально-політичної ситуації в країні та, як наслідок, підриву волі нації продовжувати спротив. Для гібридної війни характерна також повна підпорядкованість військових завдань політичним і медійним цілям. Крім того, засоби, що застосовуються у гібридній війні, мають високу латентність, а ефект від їх застосування має «допороговий» характер, що унеможливорює констатувати стан війни та розпочати процедури, придатні для ведення конвенційної війни [11].

Є.М. Магда - автор книг, присвячених російській гібридній війні проти України, робить наголос на таких рисах гібридної війни, як використання новітніх чи нешаблонних технологій для протидії перевазі супротивника у військовій силі; відсутність правових і моральних обмежень; неможливість чіткої ідентифікації суперника та визначення терміну початку і завершення війни [12].

Низка характеристик гібридної війни відображена у публікаціях українського дослідника Г.Г. Почепцова. На його думку, у гібридній війні вирішальну роль відіграють інформаційні операції, що створюють умови для ефективного використання військових і невійськових методів і засобів ведення конфлікту. Така війна ведеться одночасно у фізичному, інформаційному та віртуальному просторах, втягуючи все населення і

завдаючи удару по уразливостям країни-об'єкта впливу. Стратегія і тактика гібридної війни націлена на те, щоб завадити супротивнику вжити адекватних дій у відповідь [13].

Дослідник відмічає, що гібридна війна породжує гібридну реальність: «для опису однієї реальності використовуються слова з іншої реальності. Така підміна на рівні інформації дає змогу змінювати дійсність і на фізичному рівні...»[14]. З такою реальністю можна робити будь-які маніпуляції, зокрема, додаючи ті чи інші факти, що будуть їй відповідати.

Крім того, на думку Г.Г.Почепцова, гібридна війна відрізняється нелінійністю, синхронним впливом на всі сфери життєдіяльності суспільства та маскуванням справжнього перебігу конфлікту і його ініціаторів. Така війна стає помітною пізніше звичайної війни, коли вже є руйнівні наслідки і підірвано можливість об'єкта впливу захищати себе [15,16].

До гібридних війн дослідник відносить так звані «виборчі війни», коли супротивник ззовні намагається вплинути на вибори в іншій країні у бажаному для себе напрямі. У даному випадку військовий конфлікт трансформується у політичний [17].

Таким чином, термін «гібридна війна» введено в обіг для відображення багатогранності, багатокомпонентності і, загалом, комплексності сучасних конфліктів за участі державних і недержавних акторів, які проводять скоординовані операції одночасно у фізичному й інформаційному просторах і використовують необмежене розмаїття форм, способів, методів і засобів впливу на супротивника, уникаючи повномасштабного військового протистояння.

Попри критику з боку різних дослідників, використання терміну «гібридна війна», особливо в контексті російської військової та інформаційної агресії проти України, виглядає цілком доречним. Деяка неточність даного поняття зумовлена скоріше за все тим, що сучасні

конфлікти і війни все менше вписуються у звичні рамки, що піддаються більш менш чітким формулюванням і опису.

Що стосується новизни даного явища, з одного боку, дійсно елементи гібридності спостерігаються практично в усіх війнах, а з іншого боку, сучасні технології (новітні озброєння, методи і засоби інформаційно-психологічного впливу, кіберзброя тощо) виводять гібридність на новий рівень. Мова йде вже не про елементи гібридності, а про процес гібридизації усіх складових конфлікту. Гібридизація супроводжується своєрідною дифузією, що робить можливим поєднання нібито несумісних елементів.

Крім того, процес гібридизації певним чином унеможливує визначення у класичному розумінні параметрів перемоги або поразки. Такі параметри, скоріше за все, можна визначити, поглянувши на ситуацію під іншим ракурсом (тобто вийти за рамки шаблону).

За низкою характеристик гібридна війна схожа на сплановане використання набору китайських стратагем, що базуються на продуманому поєднанні регулярних (звичайних) і нерегулярних (незвичайних) маневрів та різних способів маніпулювання і введення в оману супротивника.

Більше того, у гібридній війні відбуваються специфічні трансформації самої реальності, в якій завдяки ЗМІ і мережі Інтернет виникають численні нашарування і масово розповсюджуються симулякри.

Загалом, гібридна війна поглинає і «переплавляє» на свій манер характеристики неконвенційних, іррегулярних, нелінійних війн, асиметричних конфліктів тощо. До цього плавильного котла додаються кібертехнології і потужний інструментарій інформаційно-психологічного впливу, що контекстуально використовується то як ресурс «м'якої сили», то як ресурс «жорсткої сили».

Список використаних джерел:

1. Першин Ю.Ю. Записки о «гибридной войне» [Электронный ресурс] / Ю.Ю. Першин. – Режим доступа: http://sociokosmos.ru/arch_conscience/notes_of_hybrid_war.pdf
2. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К. : НІСД, 2017. – 496 с.
3. Першин Ю.Ю. «Гибридная война» как интеллектуальная провокация [Электронный ресурс] / Ю.Ю. Першин. – Режим доступа: http://sociokosmos.ru/arch_conscience/intellect_provocation.pdf
4. Kofman M., Rojansky M. A Closer Look at Russia's "Hybrid War" [Electronic resource] / M. Kofman, M. Rojansky. – URL: <https://www.wilsoncenter.org/publication/kennan-cable-no7-closer-look-russias-hybrid-war>
5. Murray W., Mansoor P.R. Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present. - Cambridge University Press, 2012. – 334 p.
6. Lanoszka A. Russian hybrid warfare and extended deterrence in eastern Europe [Electronic resource] / A. Lanoszka. – URL: <https://www.chathamhouse.org/publication/ia/russian-hybrid-warfare-and-extended-deterrence-eastern-europe>
7. Renz B., Smith H. Russia and Hybrid Warfare - going beyond the label [Electronic resource] / B. Renz, H. Smith. – URL: <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/175291>
8. «Мягкая сила» в мировой политической динамике: уч.-метод. пособие / А.В. Будаев, А.В. Демидов, А.В. Манойло [и др.] – М.: Издательство «Известия», 2015. - С. 162-189.
9. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія гібридної війни: гра прихованих смислів / Б.О. Парахонський, Г.М. Яворська // Стратегічна панорама. – 2017. - №1. – С. 7-16.

- 10.«Активные мероприятия» СССР против США: пролог к гибридной войне: аналит. докл. / Д. В. Дубов, А.В. Баровская, Т. О. Исакова, И. А. Коваль, В. П. Горбулин; под общ.ред. Д. Дубова – К. : НИСИ, 2017. –94 с.
- 11.Литвиненко О. Тотальна війна по-путінські: “гібридна” війна РФ проти України//“Гібридна” війна Росії – виклик і загроза для Європи [Електронний ресурс] / О. Литвиненко. – Режим доступу: <http://old.razumkov.org.ua/ukr/upload/GIBRID-WAR-FINAL-1-1.pdf>
- 12.Магда Є.М. Гібридна війна: сутність та структура феномену[Електронний ресурс] /Є.М. Магда. – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2489
- 13.Почепцов Г. Роль информации в гибридных войнах[Электронный ресурс] / Г. Почепцов. – Режим доступа:<http://psyfactor.org/psyops/hybridwar3.htm>
- 14.Почепцов Г. Гибридно-информационная война порождает гибридную действительность[Электронный ресурс]/Г. Почепцов. – Режим доступа:http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridnoinformatsionnaya_voyna_porozhdaet_gibridnuyu_deystvitelnost/
- 15.Почепцов Г. Гибридно-информационная война: основные характеристики[Электронный ресурс] /Г.Почепцов. – Режим доступа:<http://psyfactor.org/psyops/hybridwar8.htm>
- 16.Почепцов Г. Гибридная война: когда население оказывается целью[Электронный ресурс] / Г. Почепцов. – Режим доступа:<https://uainfo.org/blognews/1513611007-gibridnaya-voyna-kogda-naselenie-okazyvaetsya-tselyu.html>
- 17.Почепцов Г. Гибридная война в новых контекстах[Электронный ресурс] / Г. Почепцов. – Режим доступа: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridnaya_voyna_v_novykh_kontekstakh/